

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЧИННИК У ЗАХИСТІ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ: СУТНІСТЬ, ЕВОЛЮЦІЯ

**Олійник В.І.,
к.ю.н., суддя**

Апеляційний суд Київської області

У статті автор поставив перед собою мету дослідити генезу кримінально-правового чинника захисту державної таємниці, попередньо з'ясувавши такі атрибутивні поняття, як «правовий чинник» та «кримінально-правовий чинник».

Ключові слова: кримінально-правовий чинник, державна таємниця, правовий чинник, фактор, захист державної таємниці, історія захисту державної таємниці, генеза.

Oleynik V.I. / УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ФАКТОР В ЗАЩИТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТАЙНЫ: СУЩНОСТЬ, ЭВОЛЮЦИЯ / Апелляционный суд Киевской области, Украина

В статье автор поставил перед собой цель исследовать генезис уголовного-правового фактора защиты государственной тайны, предварительно выяснив такие атрибутивные понятия, как «правовой фактор» и «уголовно-правовой фактор».

Ключевые слова: уголовное-правовой фактор, государственная тайна, правовой фактор, фактор, защита государственной тайны, история защиты государственной тайны, генезис.

Oleynik V.I. / CRIMINAL-LEGAL FACTOR IN THE PROTECTION OF STATE SECRETS: THE ESSENCE AND EVOLUTION / The Court of Appeal of Kyiv region, Ukraine

The background of this article is in the fact that the genesis of right and phenomena, associated with its, have debatable issue in jurisprudence now. The study of law is impossible without explanation the complex factors that caused its beginning. Thus, the criminal law investigation of state secrets would be complete if we reveal the essence of the concept «criminal legal factor of protection of state secrets».

The purpose of the article is find out the essential characteristics of a criminal-law factor, at first, and study of its genesis in the protection of state secrets, letter.

First is what is a factor, and secondly, what is the legal factor. Factor is a condition, the driving force, the reason for any process according to dictionaries/

The concept of the criminal-legal factor isn't popular. But many scientists are using this concept, but they don't explain it to their readers. We think that the criminal law factor in the general sense is the institutional factor which has its own subject, related to securing legal instruments and procedures of the government in the implementation of the Criminal Code of Ukraine.

After analyzing the legal, economic, philosophical, historical literature we conclude that the criminal factor in protection of state secrets is the system of criminal law, providing legal responsibility for the crimes committed, and practice of authority with protection of state secrets.

Study of history of the protection of state secrets has shown that the genesis of legal state secrets began in the period of Kyivska Rus, when the military information and information about the princes were very important.

Key words: criminal-legal factor, state secrets, legal factor, factor, protection of state secrets, history of the protection of state secrets, genesis.

Постановка проблеми. Її зв'язок з науковими чи практичними завданнями. Одним із найбільш дискусійних питань в юридичній науці донині залишається питання виникнення права і явищ, з ним пов'язаних.

Вивчення права та його сутності неможливе без виявлення комплексу причин та передумов, що викликали його появу. Вирішення цієї проблеми передбачає використання знань багатьох наук – історії, археології, антропології, етнографії тощо.

При вивченні походження права основна увага повинна приділятися його регулятивним началам. Ці ж основи стосуються і дослідження державної таємниці як правового поняття, що захищається різними нормами права, зокрема кримінального. Усвідомлюємо, що кримінально-правове дослідження державної таємниці, встановлення її першопричин, ознак було б неповним без виявлення сутності такого ключового поняття, як кримінально-правовий чинник захисту державної таємниці. Оскільки саме правовий чинник відіграє домінуючу роль у формуванні конкретного феномену права, відображаючи його унікальні властивості у створенні правової норми чи інституту, застосування правових норм, покликаних захищати явище.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Огляд робіт із висвітлення проблем кримінально-правового захисту державної таємниці дає підстави говорити, що ними опікувалися фахівці кримінального права, зокрема: В.М. Белецький, С.В. Дьяков, О.Ф. Жигалов, О.А. Ігнат'єв, М.П. Карпушин, Н.Г. Лопухіна, К.А. Маркелова, О.Є. Маслов та інші.

Питанням виникнення та розвитку інституту державної таємниці присвятили свої роботи: Б.В. Бернадський,

О.В. Ботвінкін, В.П. Ворожко, А.М. Гуз, М.Ф. Котляр, А. М. Сахаров, О.В. Шамсутдінов, В.М.Шлапаченко, низка інших дослідників – правників та істориків.

Окрім того, виявлення чинників, їх генези стає неможливим без аналізу першоджерел – книг: Прокопія Кесарійського «Війна з готами», Маврикія «Стратегикон», Кекавмена «Поради і розповіді Кекавмена», Льва Диякона «Історія», Іоанна Скілиця «О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия», інших правових пам'яток давньої культури й права.

Метою статті стало з'ясування сутнісних характеристик кримінально-правового чинника з подальшим дослідженням його генези у захисті державної таємниці.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, питання розвитку інституту державної таємниці буде повним без опису його кримінально-правового чинника.

Передусім поставленій меті передувало питання, що є чинником, і друге – правовим чинником.

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови містить визначення чинника: це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис [1].

В якості синоніма подається термін «фактор», який визначається як суттєва обставина, що сприяє будь-чому, процесу, явищу [1; 2].

На наш погляд, саме поняття «чинник» є першоосновою, українським аналогом, а «фактор», як багато інших, був запозичений у Петровську епоху з німецької мови і спочатку використовувалося суто як комерційний термін (означав людей, повірених у справах, комерційних посередників тощо). Згодом, у середині XIX ст., поняття на-

повнилося управлінським, математичним, іншими смислами. Так, етимологія слова не могла не надати йому ще одного значення, оскільки англійське слово *factor* – це той, хто (або що) рухає, діє, творить, робить, від латинського *facere* – робити. І дійсно, із середини ХХ ст. почалося вживання слова «фактор» в іншому значенні, а саме в загальному сенсі рушійної сили, причини, елементу. Слово набуло статусу базового економічного, філософського, соціального поняття.

У теперішні часи термін «фактор» вживається в праві, передусім, як кримінологічне поняття, поряд із «причинним комплексом» (сукупністю причин і умов злочину та злочинної поведінки), а також «детермінантою» (будь-яка причина чи попередня умова або засіб).

Тлумачний словник поряд із терміном «чинник» містить прикметники, які його можуть характеризувати. Так, наприклад, антропогенний чинник – чинник, зумовлений діяльністю людини; екзогенний чинник – чинник зовнішнього походження, викликаний зовнішніми причинами; ендогенний чинник – чинник внутрішнього походження, викликаний внутрішніми причинами тощо [1].

Водночас якщо поняття «чинник» міститься в тлумачних словниках, то поняття «правовий чинник» не є широко розповсюдженим з точки зору аналізу тлумачення, етимології слова.

Попри це, без будь-якої правової інтерпретації його широко вживають у своїх роботах науковці, не надаючи йому наукових визначень. Зокрема, поняття «правовий чинник», «політико-правовий чинник», «чинник у праві» використовує велика кількість дослідників, серед них: С.П. Батура, Н.М. Богомолова, В.В. Вісін, В.Г. Гриценко, М.М. Жовтобрюх Л.А. Калганова, Г.С. Кравченко, М.М. Мальований, С.Г. Пепеляєв, Ю.Ю. Сізнцова, В.І. Темченко, Ю.Ю. Чуприна та багато інших.

У посібнику «Національна економіка» вказується, що економіка як еволюційна відкрита система функціонує під впливом значної кількості інституціональних чинників, в основі яких лежать екзогенні й ендогенні передумови та вияв яких змінюється під впливом формування нових громадських і державних інститутів, орієнтованих на забезпечення стабільного економічного зростання. Вияв і вплив інституціональних чинників функціонування національної економіки формується на основі поєднання та взаємозалежності техніко-технологічних, соціально-економічних, ідеологічних інститутів, які є носіями регуляторів, стимулів, обмежень, відображенням інтересів різних елементів суспільної системи та тенденцій трансформації суспільно-політичних, економічних, соціальних відносин [3]. На наш погляд, у загальному вигляді це стосується і правових чинників. Проте до переліку основних інституціональних чинників функціонування національної економіки автори посібника відносять серед інших правові чинники, що є відправними в механізмі забезпечення економічного зростання і відображають стан законодавчо-нормативної бази країни, яка розглядається з позиції розвитку законодавства [3]. Таким чином, останні розглядаються як підвид основних інституціональних чинників, що мають свій предмет, оскільки пов'язані з юридичним закріпленням інструментів і процедур реалізації державної влади.

Взагалі, розгляд передумов у якості чинників виникнення певного поняття і процесу у праві, його окремих науках – соціології права, кримінології – є не випадковим. Це впливає з тлумачення терміна «чинник», поданого у словниках, а також це виправдано і з тієї позиції, що визнання злочинності в якості соціальної закономірності призводить до визнання її обумовленості соціальними явищами і впливає із соціологічного підходу, що полягає в дослідженні правопорушення в якості соціального явища. Такий висновок зробив ще у ХІХ сторіччі А. Кетле, обґрунтувавши важливість соціальних факторів стосовно

злочинності. Концепція Кетле дозволила кваліфікувати факти, що здавалися випадковими, як серйозний показник соціальних умов [4, с.203]. Звичайно, це стосувалося умов, що викликають злочинність до життя, проте саме після цього відкриття вчені почали активно у своїх дослідженнях вивчати соціальні, економічні, політичні передумови виникнення явищ, правових норм тощо.

А отже, вважаємо, чинник є те, що викликає, зумовлює, спричиняє якийсь процес чи явище. Звідси методологічно-визначальною є діалектика причинно-наслідкового зв'язку. Правовий чинник відповідає цим критеріям. Він їх синтезує, а звідси його головна місія – забезпечувальна.

Переконані, що вияв правових чинників неможливий і без знання концепцій історичного детермінізму. Однак у питанні про те, що ж визначається в якості його основи, до цих пір немає єдності. Так, відомо, що К. Маркс віддавав перевагу економічній підсистемі, будучи представником економічного детермінізму. Прихильники технологічного детермінізму вбачають визначальний фактор суспільного життя у розвитку техніки і технологій. Представники культурного детермінізму вважають, що основу суспільства складають загальноприйняті системи цінностей і норм, дотримання яких забезпечує стійкість і неповторність будь-якого суспільства. Прихильники біологічного детермінізму стверджують, що всі соціальні феномени необхідно пояснювати, виходячи з біологічних або генетичних характеристик людини. Якщо підійти до суспільства з позицій дослідження закономірностей взаємодії суспільства і людини, економічних і соціальних чинників, то відповідна теорія може бути названа теорією соціально-історичного детермінізму, що є одним з основних принципів соціології і виражає загальний взаємозв'язок і взаємообумовленість соціальних явищ.

Провівши аналіз робіт правового, економічного характеру, ми дійшли висновку, що під правовим чинником слід розуміти сукупність, з одного боку, нормативно-правових актів, а з іншого – здійснення функцій з керування та безпосередньо охорони певних суспільних відносин. Іншими словами, методологією дослідження феноменів чинника взагалі та правового чинника зокрема є причинно-наслідкова детермінанта та функціонально-діяльнісний підхід.

Правовий чинник у сфері захисту державної таємниці полягає, на наш погляд, у необхідності утворення в державі дієвого правового механізму захисту державної таємниці.

Кримінально-правовий чинник захисту державної таємниці, у свою чергу, є системою кримінально-правових норм, що передбачають юридичну відповідальність за скоєні злочини, та здійснення функцій уповноваженими державними органами (привіряними до них) із захисту суспільних відносин, що впливають із функції охорони державної таємниці.

Отже, цілком логічно, що перш ніж така функція отримує своє законодавче закріплення, мали відбутися відповідні історичні процеси, які призвели до логічного формування правових норм, що пізніше можуть утворити цілу систему норм права.

Наше дослідження історії захисту державної таємниці показало, що зародження правового чинника державної таємниці припало на період Київської Русі.

Ще з кінця V ст. монолітна слов'янська етнокультурна спільнота почала розколюватися та розселятися з території, розташованої між Віслою та Дніпром, з просторів Східної, Центральної та Південної Європи. Розселення слов'ян спричинили ті самі соціальні детермінанти: розпад родового ладу, виникнення соціальної та майнової нерівності, стрімке зростання чисельності населення, викликане суспільно-економічним розвитком. з поселенням слов'ян розрізнені раніше великі й малі роди об'єднувалися в союзи, згодом – в удільні князівства, чим закладали основи державності. Згодом налічувалося

близько 14 великих племінних союзів, що у подальшому формувалися в державні утворення і держави.

Саме в цей період, напевно, з'явилися таємниці не особистого характеру, а цілих спільнот, які потребували особливого захисту, і стали чинником становлення правового інституту державної таємниці.

Із становленням державності з'явилася інформація, важлива для розвитку держави, яку очільники хотіли б залишити у таємниці від сусідів. Проте достовірних відомостей, які би прямо вказували на захист такої інформації, не збереглося. Але вже у військовому трактаті «Стратегікон» Маврикія [5, с. 548-556] описано методи тиску слов'ян на імперію і детально викладені методи дій розвідників у книзі Кекавмена – у військовому трактаті «О сшибках с неприятелем» [6, с. 135-169].

Вивчення зазначених джерел дало підстави говорити, що слов'янські племена на час складання зазначених робіт ще не досягли того рівня розвитку державності, який би дозволив їм діяти організовано та контролювати військо, а значить, можна зробити висновок, що і захист важливої інформації здійснювався неорганізовано.

Досліджуючи літописне зведення Київської Русі «Повість временних літ», складене у Києві на початку XII ст., можна спостерігати деякі особливості. Зокрема, літопис має низку прогалин, наприклад, що стосуються подій, які розвивалися у 866 р., коли київські князі Аскольд і Дір пішли у похід на греків. Так, у «Повісті временних літ» зазначається, що цар Михаїл ходив у похід на агарян і, отримавши звістку від патріарха Фотія, «ледве у город ввійшов і з патріархом Фотієм в тамтешній церкві святої Богородиці Влазерніх усю ніч молитву творили. А ще божественну ризу святої Богородиці із піснями винесли і в ріці омочили. Після чого руське військо додому повернулося» [7, с. 13]. Описані дії царя є дивними, і з цим погоджуються дослідники того періоду, особливо з урахуванням того, що візантійські війська були наготові і цілком могли вступити в бій з руським військом. Отже, залишається підтримати давнє припущення, що існувала певна таємна домовленість щодо такого раптового відступу руського війська, яку не було донесено до народу через певні негативні для сторін обставини у разі розголошення.

Виходячи із цього, можна припустити, що інформація про зміст не вигідно укладених договорів та перемовин між керманічами того часу підлягала захисту і нерозголошенню, оскільки сусідні держави могли використати її у своїх корисливих цілях. Однак немає підстав говорити і про те, що такий захист здійснювався систематично і контролювався з боку князя.

Ще одним яскравим прикладом захисту інформації в Київській Русі може бути загадкова поїздка княгині Ольги до Константинополя. Саме загадкова, оскільки джерела, як візантійські, так і руські, на превеликий жаль, не висвітлюють мету цієї поїздки. Вивченню цієї події присвячено досить багато досліджень [8; 9].

Так, влітку 946 р. княгиня Ольга вирушила до столиці візантійців вперше в історії русько-грецьких стосунків не з війною, а з миром. Ольга ставила перед собою важливі цілі, які не повинні були залежати від швидкоплинного во-

енного успіху, як це було за часів правління її попередників, коли досягнуте Олегом після вдалої війни з Візантією у 907 р. було частково втрачене Ігорем у 944 р. [9, с. 291]. Місія Ольги мала державний характер, цій поїздки передувала ретельна політична розвідка, якій могли прислужитися насамперед руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії. А відомо, що у 40-х роках X ст. великі контингенти руських воїнів брали активну участь у воєнних діях візантійського війська. Перебування Ольги у Константинополі, крім вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації, однак жодне з джерел того періоду не висвітлює даного питання, з чого можна зробити висновок, що така інформація приховувалась, оскільки мала важливе значення для Київської Русі.

Цілі посольства Ольги до Константинополя неодноразово обговорювались у науковій літературі. Одні історики припускали, що Ольга тоді вагалась у виборі політичної орієнтації між Візантією й Германською імперією і що її поїздка до Царгороду-Константинополя була влаштована задля вивчення політичної обстановки, уточнення й поліпшення умов забезпечення руської торгівлі в імперських містах. Інші приписують Ользі грандіозні й далекосяжні плани – досягти цісарського титулу й одержати вагомий політичний преференції, скориставшись із власного хрещення в грецькій столиці. Причина розбіжності думок дослідників щодо завдань, які ставились княгинею і руським урядом перед посольством до Константинополя, полягає в неповноті, суперечливості й тенденційності джерел, як руських, так і візантійських [9, с. 294-295].

Очевидно, говорючи про генезу, необхідно зазначити, що на той час, передусім, відіграла стратегічне значення у розвитку державності інформація про війська. Від відомостей про кількість, розташування військ залежала перемога на полі битви. А тому логічно було припустити, що першим видом інформації, яку потрібно було захищати державі, була військова інформація. Згодом до неї додалися інші відомості, які необхідно було тримати в секреті від сусідніх держав (у сфері економіки, міждержавних відносин тощо)

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що таємниця була присутня на всіх стадіях розвитку людського суспільства. Точно визначити момент її зародження не уявляється можливим, проте можна з упевненістю говорити, що зі становленням сильної держави з'являється необхідність у захисті інформації, від якої залежить безпека цієї держави. В описаний період визначення такого поняття, як державна таємниця, ще не існувало, проте було закладено всі основи для становлення у найближчому майбутньому кримінально-правового чинника захисту державних секретів.

Пізніше в процесі становлення й розвитку законодавства про захист державної таємниці відбуватиметься еволюція кримінально-правового чинника, під яким слід розуміти систему кримінально-правових норм, що передбачають юридичну відповідальність за скоєні злочини, та здійснення відповідних дій уповноваженими державними органами із захисту суспільних відносин, що впливають із функції охорони державної таємниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. В.Т. Бусел]. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
2. Большой толковый словарь русского языка / [ред. Кузнецов С.А.] – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
3. Національна економіка : [навч. посіб.] / А.Ф. Мельник, А.Ю. Васіна, Т.Л. Желюк, Т.М. Попович ; за ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання, 2011. – 463 с.
4. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика / А.М. Яковлев. – М. : Наука, 1985. – 247 с.
5. Литаврин Г.Г. О двух Хильбудях Прокопия Кесарийского. // Г.Г. Литаврин. – СПб. : Алетейя, 1999. – 556 с.
6. Кекавмен. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинения византийского полководца XI века [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.razym.ru/naukaobraz/istoriya/237870-kekavmen-sovety-i-rasskazy-kekavmena-sochinenie-vizantiyskogo-polkovodca-hi-veka.html>.
7. Повість врем'яних літ : літопис (За Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.] – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
8. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : [навч. посіб.] / А.М. Гуз. – К. : КНТ, 2007. – 260 с.
9. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання : [монографія] / М.Ф. Котляр – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.